

Enquêteeren naar zwart werk

Het meten van iets dat zich in het verborgene afspeelt is een lastige zaak. Verschillende onderzoeken van een en hetzelfde verschijnsel kunnen zeer uiteenlopende resultaten opleveren. Dat geldt b.v. voor de omvang van de verdiensten uit zwartwerken. De schattingen daarvan lopen uiteen van f. 1 mrd. tot f. 25 mrd. De grote spreiding in de schattingen is voor een groot deel terug te voeren op onvoldoende doordachte onderzoeksmethodieken. In dit artikel worden enkele problemen besproken die zich voordoen bij enquête-onderzoeken naar zwart werk, te weten hoge non-respons, gebrekkig herinneringsvermogen en het frequent geven van aan de maatschappelijke normen aangepaste antwoorden. Met een beter doordachte onderzoeksofzet is het volgens de auteur mogelijk tot aanzienlijk betere schattingen te komen.

DR. A.J. NEDERHOF*

Met name door de artikelen van Guttman en Feige is de belangstelling sterk toegenomen voor de zwarte, onzichtbare, informele, ondergrondse of officieuze economie 1). Veel van de economische literatuur op het gebied van zwart werk in de informele sector behandelt definitiekwesties en/of macro-economische (vaak monetaire) analyses. Een aantal andere bijdragen heeft een min of meer anekdotisch karakter. Bij veldonderzoek vormt de representativiteit van de resultaten een probleem. Ten slotte hebben veel surveys betrekking op onderzoek naar belastingmoraal en zijn niet specifiek gericht op zwart werk.

In dit artikel beperken wij ons tot één onderdeel van de informele economie, namelijk zwart werk 2). Eén van de mogelijkheden om kennis te verkrijgen over zwart werk is het houden van een enquête. Men kan zich echter afvragen in hoeverre met behulp van deze steeds vaker in economisch onderzoek gebruikte dataverzamelmethode een valide en betrouwbaar beeld kan worden verkregen. Schattingen van de omvang van zwart werk op basis van hieronder besproken recente Nederlandse enquêtes lopen uiteen van minder dan een miljard tot 25 miljard gulden. Juist omdat andere gegevensbronnen zoals overheidsstatistieken op het gebied van zwart werk door het officieuze karakter van het verschijnsel geen bevredigend overzicht leveren van omvang en aard, is het wenselijk na te gaan in hoeverre dit wel (mede) door middel van enquête-onderzoek kan. Eerst bespreken we enkele enquêtes naar zwart werk en de problemen die daarbij optreden.

Onderzoek

Noorwegen

Op het gebied van zwart werk werd in Noorwegen methodologisch interessant onderzoek uitgevoerd door Isachsen en Strøm, en door Isachsen, Klovland en Strøm 3). Enkele maanden vóór een in september 1980 gehouden schriftelijke survey betreffende de 'hidden labor market' verrichtte een Noorse krant een soortgelijk onderzoek door middel van 'face-to-face' interviews. Isachsen e.a. vonden de verschillen in vragen tussen beide surveys verwaarloosbaar klein. Helaas kon dit niet worden gecontroleerd. De resultaten verschilden namelijk aanmerkelijk.

Volgens de schriftelijke enquête hadden gedurende het laatste jaar 20% van de respondenten in de schemerzone gewerkt, tegen 16% in de mondelinge enquête. Groter was het verschil in het aantal mensen dat toegang voor dergelijk werk te hebben betaald. Dit bedroeg 29% in de schriftelijke enquête en slechts 16% in het mondelinge onderzoek. Na aftrek van dubbeltellingen kwam de schriftelijke enquête tot een participatie in de schemerzone van 40%, tegen het mondelinge onderzoek 26%.

Een mogelijke verklaring bieden de verschillende procedures: het is moeilijker voor respondenten om in het openbaar toe te geven dat men deelneemt aan schemerzone-activiteiten dan om dat zonder interviewer op een vragenlijst in te vullen. Dit strookt met de bevinding dat gevoelig liggende vragen vaker eerlijk worden beantwoord in schriftelijke enquêtes dan in interviews 4). Andere verklaringen zijn echter mogelijk. Zo verschilt het tijdstip van interviewen. Daar respondenten zich recente activiteiten beter kunnen herinneren dan minder recente kan de interviewperiode verschil veroorzaken indien de mate waarin men zwart werkt samenhangt met de tijd van het jaar. Ten slotte ontbreken in beide onderzoeken een aantal voor interpretatie essentiële gegevens, zoals de (oorspronkelijke) non-respons. Systematische non-respons-effecten kunnen leiden tot aanzienlijke verschillen in resultaten 5).

België

In België werkte Pestieau met interviewers die kennis-sondervroegen die aan bepaalde vooraf gestelde kenmerken voldeden 6). 65% van de zo samengestelde

* Verbonden aan het Leids Instituut voor Sociaal Beleidsonderzoek van de Rijksuniversiteit Leiden.

1) P.M. Guttman, The subterranean economy, *Financial Analysts Journal*, november/december 1977 en E.L. Feige, How big is the irregular economy, *Challenge*, november/december 1979.

2) Vgl. OSA, *Werk voor allen*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1985.

3) A.J. Isachsen, J.T. Klovland en S. Strøm, The hidden economy in Norway, in: V. Tanzi (red.), *The underground economy in the United States and abroad*, Lexington Books, Lexington (Mass.), 1982.

4) A.J. Nederhof, Methods of coping with social desirability bias: a review, *European Journal of Social Psychology*, 1985, nr. 15, blz. 263-280.

5) A.J. Nederhof, *Beter onderzoek*, Vuga, Den Haag, 1981.

6) P. Pestieau, *Belgium's irregular economy*, Paper Colloque IV, Economie Parallele, ULB, Brussel, 1984.

Schildert hij zwart of wit?

(foto ANP)

populatie in Luik en omstreken bleek ooit betrokken te zijn geweest bij schemeractiviteiten. Een nadeel van de Belgische procedure is het risico dat een over- of ondervertegenwoordiging van bij schemerzoneactiviteiten betrokkenen ontstaat doordat de selectie uiteindelijk aan de interviewer wordt overgelaten. Tegenover het voordeel dat deelname aan schemerzoneactiviteiten moeilijk kan worden ontkend tegen een interviewer die op de hoogte is, staat het nadeel dat de respondent er belang bij kan hebben om zijn 'witte' image tegenover een onwetende interviewer, die hem of haar immers kent, in stand te houden. Sociale wenselijkheid speelt een grotere rol tussen bekenden dan tussen onbekenden 7).

Renooy

Dat het achterlaten van de vragenlijst bij respondenten geen panacee is ondervond Renooy 8). Hij zette 250 enquêtes over informele economische activiteiten uit. Voor het ophalen van de enquêtes werd op drie tijdstippen langsgedaan. De respons was niettemin slechts 45,6%. Renooy schreef dit lage percentage toe aan „de grote mate van uithuisigheid in bepaalde buurten, de oververtegenwoordiging van etnische minderheden in andere, en een (relatief beperkt) aantal weigeringen, waarbij er in een enkel geval gewezen werd op het feit dat de anonimiteitsgarantie niet waterdicht was. Dit laatste was het nadeel van het persoonlijk ophalen van de formulieren”.

Van Eck en Kazemier

Varianten van deze uitdeelmethode werden gehanteerd door Van Eck en Kazemier 9). Enquêtrices zetten vragenlijsten uit, waarvan 50% na invulling werd opgehaald door de enquêtrice, terwijl de andere 50% van de respondenten de vragenlijst na invulling anoniem moest terugsturen. Dit verklaart mogelijk waarom deze methode het minder goed doet (dat wil zeggen een lager percentage zwartwerkers oplevert) dan de eveneens beproefde 'face-to-face'-enquête. Ook de telefonische enquête deed het minder goed. Bij dergelijke gevoelige onderwerpen wordt gewoonlijk aangenomen dat hogere participatiecijfers de betere cijfers zijn, behalve wanneer respondenten er

voordeel van kunnen hebben (bij voorbeeld vanwege prestige) om te overdrijven. Omdat de uitdeelmethode van Van Eck en Kazemier feitelijk geen van beide anoniem zijn (de respondent heeft de interviewer minstens eenmaal ontmoet en kent de ander persoonlijk en van naam) ging het voordeel van zelfinvulling verloren.

In het onderzoek viel verder de hoge non-respons op. Het onderzoek werd geïntroduceerd als betrof het 'niet-officiële inkomens' dan wel 'koopkracht en belastingdruk'. Van Eck en Kazemier menen dat ten minste 20% van de benaderde steekproef weigerde deel te nemen aan het onderzoek vanwege het specifieke onderwerp, terwijl de overige 33-40% om 'normale' redenen niet deelnam. Dit wijst erop dat, wanneer wordt aangenomen dat zich onder de vanwege het onderwerp weigerende personen relatief meer zwartwerkers bevinden dan onder de respondenten, het van belang is voor de validiteit van de resultaten het onderwerp zodanig te introduceren dat grote groepen niet meteen weigeren deel te nemen.

Een tweede experimentele factor in de studie van Van Eck en Kazemier vergeleek een 'heel directe' introductie van het onderwerp met een 'meer geleidelijke'. De combinatie van 'face-to-face'-enquête met geleidelijke introductie gaf de beste resultaten: een participatie van 12% tegen 6,5% gemiddeld bij de overige combinaties. Daarnaast waren ook de gemiddelde zwarte inkomsten per zwartwerker hoger in deze combinatie dan bij de andere methode (f. 2250 versus f. 1.350). Verder valt op dat in de 'face-to-face'/geleidelijke groep aanzienlijk meer mensen bedragen boven de f. 3.000 melden (15% tegen 5% bij andere methoden). In totaal werd een factor 3 verschil gevonden: de schatting op basis van de 'face-to-face'/geleidelijke methode bedraagt f. 3 mrd., tegen slechts f. 1 mrd. op grond van de overige methoden. Vanwege de hoge non-respons beschouwen Van Eck en Kazemier het cijfer van f. 3 mrd. als een minimumindicatie van de totale omvang van zwarte verdiensten. De zwarte inkomsten waren bij alle responderende zwartwerkers bijverdiensten naast een grotere bron van witte inkomsten. Slechts een enkeling verdiende meer dan f. 7.000 in een jaar zwart, en meer dan de helft verdiende zwart minder dan f. 1.500. De groepen met voornamelijk of met hoge zwarte inkomsten hebben dus niet aan de enquête meegewerkt of in ernstige mate ondergerapporteerd.

Het ISK-onderzoek

Recent ondervroeg het ISK landelijk 100 uitkeringsgerechtigden en 100 loontrekkenden 10). Hun aanpak was nog geleidelijker dan in het CBS-onderzoek. Persoonlijke vragen over zwart werk volgden na een lange reeks items over deelname aan de informele, maar vaak als legaal geziene economie, zoals het doen van karweitjes voor bekenden, ruil e.d. Het ISK vond dat 46% van de bevolking ouder dan 15 wel eens zwart werkte, bijna het viervoudige van de hoogste CBS-resultaten, en bijna het achtvoudige van resultaten behaald in onderzoek met minder geleidelijke methoden. Het aantal uren dat men zwart werkte bedroeg eveneens een veelvoud van hetgeen waargenomen is in andere onderzoeken, (bijna de helft van de zwartwerkers besteedde hieraan meer dan 50 uur per maand), hetgeen resulteerde in een schatting van f. 25 mrd. jaarlijks aan zwart werk in Nederland, het achtvoudige van de hoogste CBS-schatting.

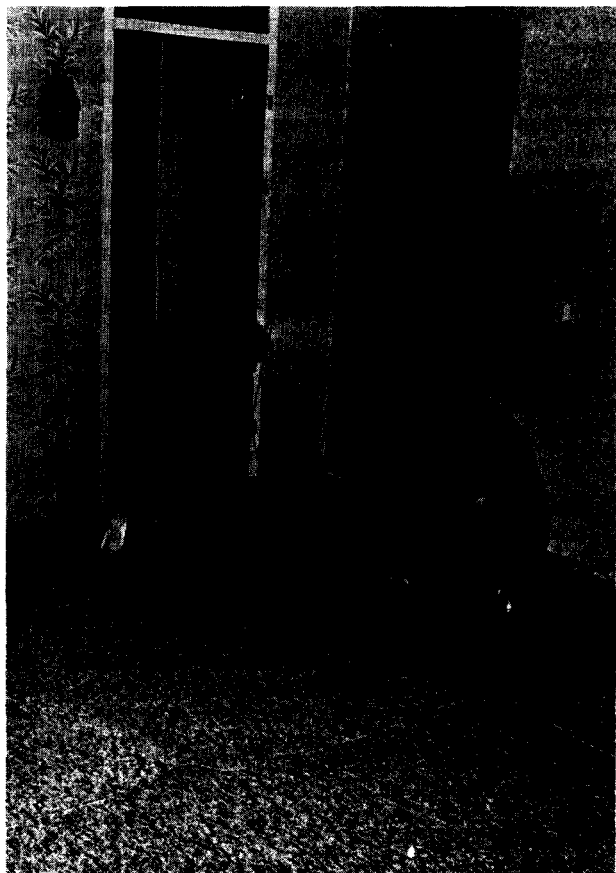
De schatting is echter zeer onbetrouwbaar, omdat de

7) Nederhof, op.cit., 1985.

8) P.H. Renooy, *De schemerzone*, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag, 1984.

9) R. van Eck en B. Kazemier, *Zwarte inkomsten uit arbeid; resultaten van in 1983 gehouden experimentele enquêtes*, Statistische Katernen nr. 3, CBS, Den Haag, 1985.

10) ISK, *Niet opgeven maar werken*, OSA-werkdocument nr. W-16, Den Haag, 1985.

Respondenten meten zich aan de sociale norm (foto ANP)

steekproef niet op representatieve wijze was getrokken. Ook ontbreken non-responscijfers, zodat het mogelijk is dat een specifieke subgroep is benaderd. Zelfs in dat geval zijn de resultaten instructief, omdat mensen nu wel in een enquête toegeven een aanzienlijk deel van hun tijd zwart te werken. Een hoge non-respons bij een bepaalde vraag ('item') vergroot echter de problemen rond de validiteit van de schattingen van inkomsten en werkuren. 20% van de zwartwerkende uitkeringstrekkers gaven niet aan hoeveel uren zij werkten evenals 15% van de loontrekkenden. Opvallend was dat de non-respons bij de vraag naar zwarte verdiensten bij loontrekkenden aanzienlijk hoger was (22%) dan bij uitkeringsgerechtigden (13%). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat loontrekkenden door het meer onregelmatige karakter van het zwart werk en met name het geringere aantal uren dat daarvoor beschikbaar is, zich tijden en bedragen minder goed kunnen herinneren. Een andere mogelijkheid is dat non-respondenten juist veel zwart werken en verdienen en daar niet voor wensen uit te komen.

Sterke punten van het ISK-onderzoek zijn de lange inleiding over verwante informele activiteiten en het aansnijden van het onderwerp als iets dat in het verlengde ligt van onschuldige karweitjes zoals kinderoppas. Hierdoor worden verscheidene zaken bereikt. Zo wordt het geheugen van de respondent 'opgewarmd' door het telkens bespreken van allerlei mogelijke bronnen van officieus, 'extra', inkomen. Dit is met name van belang wanneer het zwarte werk een niet regelmatig en/of divers karakter heeft. De aanpak van het ISK kan nog worden verbeterd door met een checklist van zwarte activiteiten de antwoorden na te gaan, hetgeen het opwarmeffect versterkt. Ook is het mogelijk dat verdrongen zaken weer herinnerd worden. Tevens zijn de bij de respondent opkomende associaties niet willekeurig, maar op het goede onderwerp gericht. Een probleem dat zich altijd, maar bij dit laatste in verstrekte mate voordoet, is het zogenaamde 'telescoping', het ophalen van herinneringen uit een eerdere periode alsof deze herinneringen tot de gevraagde periode behoren. Dit kan onder andere worden bestreden door de 'bounded recall'-methode: eerst wordt b.v. gevraagd naar zwart werk

in 1984, en vervolgens naar 1985 11).

Een probleem bij het ISK-onderzoek is dat de vragenlijst begint met een aantal algemene vragen over zwart werk. De respondent doet daarover een aantal uitspraken waaraan hij of zij later kan refereren bij antwoorden over het eigen zwart werk. Er kan dan sprake zijn van een zogenaamd 'consistentie-effect': om als consistent over te komen (wat mensen vaak erg belangrijk vinden) worden latere antwoorden aangepast aan de eerdere. Als de respondent bij voorbeeld eerder heeft gezegd dat zwart werk onacceptabel is voor uitkeringstrekkers, dan kan hij of zij inconsistent lijken wanneer hij of zij voor zich zelf andere grenzen trekt. Overigens speelt het consistentie-effect mogelijk in versterkte mate ook bij het IVA/Intomart-onderzoek, waar vragen over zwart werk van anderen maar door één vraag worden gescheiden van de vragen over het eigen zwarte werk 12). Een dergelijk consistentie-effect treedt overigens alleen dan op wanneer de onderzochte de betreffende zaken met elkaar in verband brengt, en anders niet.

Sociale wenselijkheid

Een specifiek probleem met de meting van zwart werk betreft het bedreigende karakter van de vragen. Een aantal methoden is ontwikkeld om deze bron van vertekening te bestrijden 13). Ten eerste kan men trachten te meten in welke mate de respondenten hun antwoorden aanpassen aan de maatschappelijke normen en vervolgens langs statistische weg voor de effecten hiervan te controleren. Van belang is dat twee componenten kunnen worden onderscheiden aan sociaal-wenselijke antwoorden: bedrog van anderen en zelfbedrog 14). Wanneer de respondent bewust en met opzet zaken anders voorstelt (bij voorbeeld door te zeggen maar weinig zwart te werken wetend dat het gegeven antwoord onjuist is) is er sprake van bedrog van anderen. Zelfbedrog komt voor wanneer de respondent zich zelf wijsmaakt dat wat zij/hij antwoordt waar is, ook al is dit in feite onjuist. Beide factoren kunnen door middel van vragenlijsten onafhankelijk van elkaar worden gemeten 15).

Een tweede wijze van omgaan met sociale wenselijkheid is het toepassen van methoden om deze bron van vertekening te verkleinen dan wel deze vertekening zoveel mogelijk te voorkomen. In het onderstaande worden de meest in aanmerking komende bestrijdings- en preventiemethoden kort besproken. Voor een vollediger overzicht wordt verwezen naar 16).

1. *Vragen naar gedrag van vrienden.* Om zorgen betreffende anonimiteit en om onderrapportage te verminderen kan de respondent in plaats van naar het eigen gedrag worden gevraagd naar dat van zijn of haar drie beste vriend(inn)en. Het is alleen dan zinvol om deze methode te hanteren wanneer de respondent geacht kan worden goed op de hoogte te zijn van het betreffende gedrag van zijn of haar vriend(inn)en. Bij zwart werk lijkt deze aanname niet altijd gewettigd. Om na te gaan hoe bedreigend het onderwerp voor de respondent is, kan aan het eind van het interview gevraagd worden in welke mate vragen naar zwart werk de meeste mensen zich ongemakkelijk zouden doen voelen.

11) S. Sudman, A. Finn en L. Lannom, The use of bounded recall procedures in single interviews, *Public Opinion Quarterly*, 1984, nr. 48, blz. 520-524.

12) IVA/Intomart, *Arbeidsmarkt survey*, april/mei 1985.

13) Zie Nederhof, op.cit., 1981 en 1985.

14) De econoom Carter onderkent in essentie een dergelijk onderscheid: „Participants in the hidden economy may be significantly less willing to collaborate than those whose economic activity is regular and official. When they do take part in a survey, those engaged in hidden activity may be inclined to conceal some or all of that activity, *wittingly or unwittingly*” (curs. A.J.N.). Zie M. Carter, Issues in the hidden economy – a survey, *Economic Record*, 1984, nr. 60, blz. 217.

15) Nederhof, op.cit., 1985.

16) Idem.

2. *Proxy-interviews*. Een verwante methode is om niet de persoon zelf, maar iemand die hem of haar goed kent – een 'proxy' – over eerstgenoemde te ondervragen. Wederom is het de vraag of de afname van sociaal wenselijke vertekening opweegt tegen de grotere onnauwkeurigheid door gebrek aan kennis bij de proxies. Wanneer een naaste verwant of partner wordt ondervraagd vervalt een deel van het anonimiteitsvoordeel, terwijl de proxy er (vanwege betrokkenheid) belang bij kan hebben om zaken betreffende zwart werk van de partner te verzwijgen. Voor zwart werk lijkt deze methode beperkingen op te leveren.

3. *Schriftelijke ondervraging*. Het anoniem door de respondent zelf laten invullen van de vragenlijst bewerkstelligt over het algemeen een zekere reductie van de invloed van sociale normen, ook al is dit – net als de overige methoden overigens – geen panacee. Een postenquête met een intensief vervolgonderzoek is een goede en relatief goedkope methode. Het opwarmkarakter van een aantal vragen aangaande zwart werk komt echter minder gemakkelijk tot zijn recht in een schriftelijke enquête dan in een persoonlijk interview. Een ander probleem is dat, gezien het gevoelige karakter van de vragen over zwart werk, personalisering van de vragenlijst achterwege moet worden gelaten. Personalisering verhoogt de respons, maar verhoogt tevens het conformisme in de antwoorden enigszins. Een uitgebreide 'opwarmfase' maakt de schriftelijke methode bovendien minder geschikt omdat lange vragenlijsten over onderwerpen die niet zeer aantrekkelijk zijn voor de respondenten een hogere non-respons opleveren.

4. *De 'randomized response'-techniek*. De 'randomized response'-techniek is een methode om vertekening ontstaan door sociale wenselijkheid te verminderen, in het bijzonder bedrog van anderen. De techniek werkt als volgt. Respondenten krijgen op basis van toeval één van twee (bij sommige varianten drie) vragen aangeboden. De interviewer weet daarbij niet op welke van de vragen de respondent antwoord geeft waardoor de bedreigendheid van de vraag wordt gereduceerd. De respondent kan bij voorbeeld worden verzocht om buiten zicht van de interviewer drie munten op te werpen en bij drie maal kop ($p = 0,125$) al of niet in te stemmen met de stelling 'Ik werk niet zwart' en bij een andere uitkomst ($p = 0,875$) al of niet in te stemmen met de stelling 'ik werk zwart'. Doordat de waarschijnlijkheid bekend is waarmee beide vragen voorkomen, kan bij een voldoende grote steekproef een goede schatting worden gemaakt van de verdeling van de antwoorden. De effectiviteit van de 'randomized response'-techniek is getest bij tevoren bekende populaties, zoals mensen die failliet zijn verklaard. Voor zeer bedreigende vragen gaf de techniek wat betere resultaten te zien dan directe ondervraging, maar verminderde de onderrapportage zeker niet geheel (17). Het lijkt de moeite waard om deze techniek ook voor zwart werk uit te testen.

Conclusie

Uit het voorgaande komt duidelijk naar voren dat een survey-enquête op het gebied van zwart werk niet zonder meer betrouwbaar en valide resultaten voortbrengt. Drie hoofdproblemen zijn te onderscheiden:

- de hoge non-respons in veel onderzoek naar zwart werk, die waarschijnlijk een onevenredig hoog percentage zwartwerkers omvat;
- bij onregelmatig zwart werk spelen geheugenproblemen een grote rol;
- zwart werk is in hoge mate een onderwerp waarbij de antwoorden van respondenten worden aangepast aan de sociale normen.

Elk van deze factoren brengt vertekeningen teweeg die voornamelijk leiden tot onderschatting van de werkelijke omvang en frequentie van zwart werk. Deze onderschatting kan worden verminderd, maar waarschijnlijk niet geheel worden teruggebracht. Met name bij diegenen voor

wie zwart werk een groot deel van hun inkomen vormt, zijn zowel de psychologische als de economische kosten zo hoog dat zij of wel niet deelnemen aan het onderzoek, dan wel geen of een vertekend antwoord geven. Voor dergelijke relatief kleine groepen kunnen schattingen worden gemaakt op grond van reeds verzameld materiaal (b.v. van belastingacties) of op grond van veldonderzoek. Voor het overgrote deel van de bevolking bieden onderstaande methoden een redelijke mogelijkheid om goede, betrouwbare gegevens te verkrijgen, terwijl ook voor eerstgenoemde groep de onderrapportage zal afnemen.

Samenvattend zijn belangrijke punten om bij een survey in acht te nemen (18):

- het is van groot belang het onderwerp zo te introduceren qua titel en toelichting dat niet meteen een hoge non-respons het gevolg is, zoals bij veel onderzoek naar zwart werk;
- het gebruik van responsverhogende methoden is noodzakelijk (o.a. goed vervolgonderzoek) en het niet beantwoorden van vragen dient voorkomen te worden;
- duidelijk komt naar voren dat een geleidelijke aanpak à la hef ISK te prefereren is, zij het met een aantal reeds besproken wijzigingen. De geleidelijke aanpak vermindert de weerstand van respondenten om over het onderwerp te spreken. Belangrijk daarbij is onder andere dat zwart werk als iets gewoons wordt voorgesteld. Deze methode is ook effectief omdat zij het geheugen van respondenten 'opwarmt'. Belangrijk is tevens dat ter ondersteuning van het geheugen (na open vragen) uitgebreid allerlei mogelijke vormen van zwart werk aan de orde worden gesteld. Ter bestrijding van overrapportage door telescoping wordt de 'bounded recall'-methode aanbevolen;
- bestrijding door middel van de 'randomized response'-techniek in het kader van 'face-to-face'-interviews vermindert vertekening door conformisme enigszins, in het bijzonder de vertekening als gevolg van bedrog van anderen;
- om de effecten van resterend bedrog van anderen en zelfbedrog te meten, wordt aanbevolen een sociale-wenselijkheidsschaal op te nemen zodat statistisch voor vertekening kan worden gecontroleerd;
- ten slotte kan de mate van bedreigendheid van het onderwerp worden vastgesteld door middel van een vraag aan het einde van de vragenlijst in hoeverre de meeste mensen zich ongemakkelijk zouden voelen door vragen over zwart werk. Ook deze vraag kan worden gebruikt ter statistische correctie van de schattingen.

Schattingen van zwarte inkomsten die variëren tussen 5% en 22% van het nationale inkomen en eerdere onderzoeken die uitkomen op een omvang van zwarte diensten tussen de f. 1 mrd. en f. 25 mrd. duiden op onacceptabel grote foutenmarges. Door een weloverwogen uitvoering van enquête-onderzoek lijkt het mogelijk om tot aanzienlijk betere schattingen te komen.

A.J. Nederhof

17) N.M. Bradburn en S. Sudman, *Improving interview method and questionnaire design*, Jossey – Bass, San Francisco, 1979.

18) Zie verder A.J. Nederhof, *Enquêteeren naar zwart werk*, LISBON, Leiden, 1986.